

**CSÍKY GÁBOR (1915–2001):
A BETHLEN-FŐISKOLA GYŰJTEMÉNYEI, KÜLÖNÖS
TEKINTETTEL A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKRA**

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

A XVII. században a kollégiumi oktatás még nem követelte meg számottevő tudományos gyűjtemények létesítését, a fizikai kísérleti eszközök beszerzése viszont már megkezdődött, amint az a Bisterfeld és Pápai Páriz Ferenc professzorok fizikai kísérleteiről szóló adatok alapján feltételezhető. Valószínű, hogy régiségek és ritkaságok kollektívái, úgyszintén természettudományi jellegű kisebb gyűjtemények is létrejöttek. Mindezek a háborús pusztítások következtében azonban megsemmisültek.

A Bethlen-főiskolán Bisterfeld professzor 1629–1655 között még 'philosophia' címen tartotta kísérletező fizikai előadásait a hagyományok szerint 'lakatos-láncos boszorkányos' könyve alapján. Ezek szerint mintegy száz évvel megelőzte a debreceni ördögös Hatvani professzort, a 'magyar Faust'-ot, így kiérdemli az 'erdélyi Faust' nevet. Bisterfeld professzor kései utóda volt Vásárhelyi Tőke István, aki megírta és 1736-ban kiadta az első magyar kísérleti fizika tankönyvet, az akkori tanyelv szerint: latinul. Ebben a fizikai kísérletezésekhez való eszközök ábráit maga a szerző rajzolta, s egyik tanítványa metszette rézbe. A hat ábrán száznál több kísérleti eszköz látható, amelyek tanúi annak, hogy a kollégiumban 1736 körül fizikai kabinet, vagyis múzeum volt. Szilády Zoltán tudománytörténész úgy véli, hogy Tőke nemcsak fizikát, hanem 'historia naturalist', vagyis természetrajzot is tanított.

A XVIII. század folyamán különböző magánygyűjtemények is gyarapították a kollégium gyűjteményeit. Ezek között említésre méltó Borosnyai Nagy Márton orvos hagyatéka, melyben orvosi könyvek, oklevelek mellett egy herbárium is volt erdélyi növényekkel. Ez a herbárium lehetett a csirája a későbbi természetrajzi gyűjteménynek, melynek kezdetei – Vita Zsigmond szerint – 1738-ra tehetőek. Jelentősebbnek látszik Ajtai Abód Mihálynak, a kollégium rektor-professzorának az adománya, aki az iskolára hagyta gazdag könyvtárát és értékes éremgyűjteményét.

Ugyanabban az évszázadban a könyveken és a kéziratokon kívül igen különböző tárgyak, régiségek, ritkaságok, természeti tárgyak tömege gyűlt össze. Ezeknek szakszerű rendezése, osztályozása még nem történhetett meg, mivel a tárgyak korát és jelentőségét nem ismerték, nem is értékelték. Csak a század vége felé kezdődött meg az egyes gyűjtemények elkülönítése, szétválogatása.

A nagyenyedi múzeum tulajdonképpeni megalapítójának és megszervezőjének Benkő Ferencet (1745–1816), a kollégium természetrajz-professzorát tekinthetjük. Az ő érdeme, hogy Nagyenyeden 1796-tól természetrajzi múzeumról beszélhetünk. Ennek kialakulását főképpen a Linné-féle rendszer megismerése, a természettudományok nagyarányú

fellendülése, az iskolákba behatoló tudományos szemlélet, valamint a Mária Terézia korabeli iskolareform segítette elő.

Benkő Ferenc tanulmányait a Bethlen Kollégiumban kezdte, majd enyedi pappá avatása után 1780-tól Jénában és Göttingában folytatta. Bizonyára Göttingában ismerhette meg a gyűjtésnek és magának a múzeumnak pedagógiai és tudományos jelentőségét. Közben az 1783–84. években beutazta egész Erdélyt, megtekintette a korabeli gyűjteményeket Kolozsvárott, Marosvásárhelyt és Nagyszebenben. Bejárta Erdély régi híres bányavidékeit. A szemléltető tanításnak lelkes híve és mestere volt; ez a szemlélet vezette a múzeum megszervezésében is, de emellett meglátta annak tudományos jelentőségét is.

A múzeumok létrehozására vonatkozó törekvések a nyilvánosság előtt először Aranka György (1737–1817) író és művelődéspolitikusnak, az első magyar tudós társaság, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállítására vonatkozó tervezetében, 1791-ben jelentkeztek határozott formában. Itt vázolták fel először egy hazai múzeum felállításának gondolatát anélkül, hogy annak jellegével közelebbről foglalkoztak volna. Benkő tagja volt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak, valamint a jénai 'Mineralogische Societät'-nek is. Benkő Ferenc múzeumi katalógusából (*Catalogus Raritatum et Benefactorum*) kitűnik, hogy a gyűjteményt 1790-től gyarapító adományok között a legjelentősebb Bethlen Gergely grófé, a kollégium főgondnokáé volt. 1796. szeptember 11-én Kolozsvárott kelt levelében tudatta Benkővel *Mineralogica Collectio*-jának megküldését, s ezzel ezt a gazdag, kétezer darabot meghaladó, túlnyomórészt ásványokból és ősmaradványokból álló gyűjteményt Benkő Ferenc 'naturalis historiae professor' gondjaira bízta. Benkő ezt mint 'Bethleniana Mineralogica Collectio'-t három tékában külön helyezte el. Ez alapozta meg az ásvány-földtani gyűjteményt. Így nyílt meg Nagyenyeden 1796-ban a főiskola 1775-ben épített 'új kollégiumá'-nak nevezett (jelenleg kis kollégium) épületében, a kis auditorium mellett a 'Raritatum et rerum naturalium Museum', a ritkaságoknak és természeti dolgoknak múzeuma volt. Bethlen Gergely azt kívánta, hogy a gyűjtemény legyen nyilvános az érdeklődők számára. Erről rendelkezett a már említett levele végén: „Ha valaki látni kívánja az üveg alatt valókat, láthassa, nézhesse, de a collectionnak minden darabjait látni kívánó s azok között érdemesebb személyek az *Historiae Naturalis Professor* jelenléte nélkül hozzá ne járulhassanak.” Ebből az utasításból kitűnik, hogy az enyedi múzeum nem csak iskolai, hanem tudományos és társadalmi célokat is szolgált. Így ez volt Erdélyben, és feltehetően egész Magyarországon az egyik legkorábbi nyilvános jellegű múzeum.

Benkő Ferenc múzeumát a *Parnassusi időtöltés* című évkönyvsorozatának VII. kötetében *Enyedi ritkaságok* címen írta le. A leírás szerint az enyedi múzeum a következő részekből állott. 1. Galambos Mihály 'kő- és értzbeli' gyűjteménye. Ezt a 865 darabból álló ásványgyűjteményt tovább gyarapította. 2. Ritkaságok nagyon vegyes gyűjteménye. Ezek részben természeti, másrészt történeti, művészeti, néprajzi tárgyak, ritkaságok, különlegességek, eszközök voltak. 3. Természettudományi könyvek és herbáriumok tára. Előbbiek közismert neves természettudósok (Agricola, Scopoli, Gmelin, Fichtel, Born, Jacquin, Pallas, Buffon, Linné, Leeuwenhoek) szakkönyvei; utóbbiak között volt a Gyarmathi Sámuel-től kapott tengeri növények gyűjteménye, továbbá Benkő Ferenc herbárium (1309 növény). 4. Bethlen Gergely-féle ásványgyűjtemény, amelyet Benkő adjunktusával, B. Nagy László thekáriussal katalogizált. Ehhez jöttek még Benkő múzeumnak szánt saját gyűjteményei, közte a 2120 darabból álló ásványgyűjteménye. Külön gyűjteményt képezett az ún. 'Myrothetium', amelyben a leghihetlenebb ritkaságokat mutogatták a látogatóknak. A múzeum természettudományi anyaga Benkő halálakor, 1816-ban – Szilády Zoltán szerint – közel 12.000 darabból állott, melynek több mint felét (kb. 6500 db) az ásvány-földtani tár adta. Ez volt a múzeum legbecselesebb és viszonylag rendezettebb része.

Benkő Ferenc professzor mellé 1811-ben kinevezték Baritz Jánost, aki orvos volt. Később ő lett Benkő utóda, de múzeumi munkásságának nem maradt nyoma. Benkő elárvult természettudományi gyűjteménye ezalatt a 20 év alatt nem gyarapodott.

Az elhanyagolt Természettudományi Tanszék és Múzeum megújítása kiváló képzettségű és tekintélyes egyéniséget kívánt. Ilyen volt ifj. Zeyk Miklós (1810–1854), aki bécsi és berlini egyetemi tanulmányai után 1838-ban foglalta el a Természettudományi Tanszéket.

Zeyk Miklós kiemelkedő tanáregyéniség volt, a természettudományos nevelés úttörő alakja. Elsősorban zoológus, de ásványtant is tanított. Mindent elkövetett a leromlott természettudományi gyűjtemény és a szakkönyvtár megújításáért. Ennek érdekében egy tanársegédi státust harcolt ki, és azt volt tanítványával, Jancsó Józseffel töltötte be, aki halála után utóda lett. Gyűjtőszendélyének köszönhetően a kor tudományos követelményei szerint teljesen újjászervezte a múzeum természettudományi gyűjteményeit. Asszisztensével együtt bejárta Erdélyt, és igen értékes gyűjtőmunkát végzett. A múzeum madárgyűjteményét nagymértékben gyarapította, ugyanakkor felújította a növénytan és ásványtan gyűjteményét is. Tanítványai részére írt *Növénytan*, *Ásványtan*, *Kristallográfia* című jegyzetei kéziratban maradtak. Működését és a kollégium életét törték derékba az 1848–49-es harci események, amikor is a város, a kollégium és múzeuma elpusztult. A forradalom után próbálta menteni és helyreállítani, amit lehetett, de 1854-ben fiatalon meghalt. Mérhetetlen kárára a Bethlen Kollégiumnak, hogy e nagy oktató és szervező akkor hunyt el, amikor az iskola újjáépítésében szükség lett volna rá.

A szabadságharc utáni években két férfiúnak köszönheti a legtöbbet a múzeum: Herepei Károlynak és Elekes Károlynak.

Herepei Károly (1817–1906), Zeyk Miklós tanítványa, a selmeci Bányászati Akadémián tanult, s onnan ásvány-földtani ismeretekkel tért vissza a kollégiumba 1855-ben. Segédtanári minőségben megbízták az ásványtan és régészeti tár vezetésével. Ő tanította az ásványtant és kémiát. Zeyk Miklós volt tanársegédét, Jancsó Józsefet (1821–1873) ugyanekkor a növénytan és állattan tár őrévé nevezték ki. Mindketten megkezdték leromlott táraik gyarapítását, ezzel egyidejűleg 1858-ban a kollégium megvásárolta Pávai-Vajna Elek ásványgyűjteményét és könyvtárát, P. Szathmáry Károly ásványgyűjteményét, majd 1865-ben Herepei Károly 1000 darabos ásvány-földtani gyűjteményét. Herepei 1856-ban megkezdte Nagyenyed környéke, majd más területek földtani kutatását, ezenkívül ősrégészeti kutatásokat is végzett. Tudományos munkásságának eredményeit *Alsó-Fehér vármegye monográfiája* című munkájában (Nagyenyed, 1896–1901) foglalta össze.

Jancsó József halála után, 1873-ban Elekes Károly (1844–1910) vette át az állat- és növénytan vezetését, és alapozta meg azok további fejlődését. Emellett ő tanította mindkét tantárgyat. Ezzel végül is elkülönültek és kialakultak az új és szakszerűen kezelt természettudományi és régészeti táruk. Elekes Károly gyűjtésében és rendező-szervező képességében méltó társa volt Herepeinek.

A múzeum 1886-ban költözött át a kollégium új épületébe, és 1888-ban nyitották meg. 1896-ban, Herepei nyugdíjba vonulása után Elekes Károly vette át az ásvány-földtani gyűjteményét is. Utóda Szilády Zoltán (1878–1947) zoológus lett 1903-ban. Ő az egész természettudományi tár kezelését és fejlesztését végezte. Ennek eredményeképpen a természettudományi gyűjtemény az első világháború kezdetekor 45.000 darabból állt. A gyűjtéssel egyidejűleg végezte a múzeum anyagának tudományos feldolgozását és közzétételét is. A gyűjtemények fellendítésének erős támasza volt az első világháborúig a magyar államsegély. Ez tette lehetővé a kutatások végzését, magát a gyűjtést, s ezáltal a táruk gyarapítását. Ez a lehetőség a háború után megszűnt. A gyűjtemények tárgyai szemléltető előadásokon kerültek a nagyközönség elé, és az anyag szakszerű feldolgozása során nem egy értekezésben vált nemzeti, sőt nemzetközi kincsévé a tudománynak.

Befejezésül ismét Benkő Ferencre, a 'historia naturalis' professzorára, a múzeumalapítóra kell figyelni. Nagynyedi múzeuma, az első erdélyi magyar természeti tár 1849-ben megsemmisült ugyan, de szelleme ma is él, mint a múzeumi gondolat, törekvés hazai ébresztője és úttörője. Ez sugárzik, nyilvánul meg ezelőtt 200 esztendővel megtartott kollégiumi székfoglaló beszédéből, amelyet rendhagyóan és váratlanul latin helyett magyarul tartott: „A Teremtő két könyvet adott kezünkbe, a kegyelemnek könyvét és a természetnek könyvét. A Biblia mellé tartozik tehát a természet kincses házának megismerése.” Ez volt hitvallása és üzenete az utókornak.